

Що таке істина?

Борис Антоненко-Давидович

Я закінчив вечірню роботу, відпустив кур'єра, склав папери й сам хотів іти спати, коли до канцелярії ввійшов Абрамов. Це був мій непосредний начальник, у якого я секретарював, — начальник району БАМЛАГу. Оглянувшись, чи немає ще кого в кімнаті, він глибоко зітхнув і сказав:

— У нас завтра буде дуже тяжкий день: до нас іде Большаков-Начальника Урульгинського таборового відділу Большакова, якому підлягав у числі інших начрайонів Абрамов, я вже бачив одного разу. Це було три місяці тому, коли я прибув етапом із СИБЛАГу до Урульги. Хоч ми були й змучені довгою їздою в товарних вагонах і голодні з учорашнього дня, але раді, що попали в БАМЛАГ, про який між в'язнями ходило стільки гарних, майже фантастичних чуток. Але нас виморили три години посеред двору пересилки. Оточені конвоем, ми стоячки чекали, коли заявиться Большаков — подивитись, що за людський матеріал йому прислано з СИБЛАГу. Уже прийшла агітбригада в яскравих ситцевих сарафанах і плисових штанях, уже завгосп привіз на візку нарізані пайки хліба й іржаві оселедці, а Большакова все не було.

Нарешті розвалькуватою ходою, переступивши кордон конвою, до етапників підійшла дебела, гладка людина з орденом Червоної Зірки на грудях. В'язні притихли, чекаючи, що цей, як видно, найголовніший туг начальник накаже нагодувати нас і розважити виступом агітбригади. Але Большаков вирішив наснажити нас перше духовною їжею. Розкарячивши ноги в начищених до блиску чоботях, певний, що кожне його слово багато важить для нас, він почав шаблонну промову, в якій раз у раз чулися спаровані слова — "партія і уряд", "робітники й селяни", "капіталісти й поміщики", що правила Большакову за вихідні пункти, з котрих він починав кожен нову фразу.

Нам сказано, що партія й уряд довірили нам кайло й лопати, щоб збудувати другу колію великої сибірської магістралі, й ми повинні пишатись цим й виправдати довір'я. Закінчив він трафаретною фразою, яку ми не раз уже чули й бачили на таборових написах: "У гарячій роботі тане ваш строк!"

Якби Большаков говорив своїми словами й наші кишки не бурчали, вимагаючи харчу, він, може б, і збадьорив нас, незважаючи на свій антипатичний вигляд і хрипкий голос, — що не кажіть, а це ж БАМЛАГ! — а так ми повеселішали тільки тоді, коли одержали хліб та оселедці й, виладнавшись по чотири в ряд та уминаючи на ходу свої пайки, подались до етапних вагонів під веселий спів агітбригади:

Шагай вперед, комсомольское племя,
Шагай вперед, чтоб улыбки цвели!..

І ось цей Большаков іде в наш таборовий район, де я, працюючи в канцелярії, просто відпочивав після виснажливої фізичної роботи в попередньому таборі.

— Це дуже тяжка людина — буде до всього чіплятися, в усі шпарини заглядати, — сказав мені Абрамов, котрому, видно, приїзд Большакова затщавав неабиякого клопоту.

Я сприйняв цю звістку спокійно: чи не однаково мені, якого там начальника притарабанить до нас таборова бенеря? Мокрий води не боїться, й голого не обдереш! Мені — що? Справи моєї канцелярії, як кажуть бухгалтери, — в ажурі, а відносини з моїм непосреднім начальником Абрамовим — добрі. Навіть, як на таборові умови, то, я сказав би, — ніжні. Неприродно ніжні. Справді, де ви бачили, щоб таборовий начальник називав підлеглого йому в'язня не тільки через "ви", а ще й на ім'я та по батькові?!

Ці незвичайні стосунки склалися в перший же день мого прибуття етапом до Каримського району. У БАМЛАЗі був широкий розмах робіт і тому там була велика потреба в більш-менш освічених людях. Мені запропоновано працю молодшого контролера-замірника. Незважаючи на знадні переваги над фізичною працею, на якій я був раніш, я, знаючи вже роль контролера-замірника в таборі, відмовився від цієї пропозиції й чекав у бараці, коли мене припишуть до якоїсь робочої бригади.

Раптом мене викликано до начальника району.

Немолода вже людина з полисілою головою й стомленим виглядом пильно подивилась на мене й спитала:

— Чому ви не хочете бути контролером-замірником? Він був одягнений у цивільне, без зброї, і голос його

був тихий, ніби навіть сумний, що зовсім не личило таборовому начальству. Але саме це прихилило мене до нього, і я відповів одверто:

— Не хочу бути між молотом і ковадлом.

— Цебто? — спитав він, підперши голову й розглядаючи мою засмальцьовану ватянку, надіту на спідню сорочку, й рвані ватяні штани.

Я пояснив:

— Якщо я працюватиму сумлінно, я змушений буду викривати "туфту"* (* Т у ф т а (кримін. жаргон) — підробка, маскування незакінченої роботи, щоб видати її за цілком виконану.), про яку в'язні кажуть: "Без туфты и аммонала — не было б Беломорканала"

Начальник сумно всміхнувся, а я казав далі:

— У такому разі я буду ненависний своїм товаришам по нещастю — таким же в'язням, як і я. Якщо ж покриватиму "туфту", я буду для вас поганим працівником, і ви матимете цілковиту підставу віддати мене знову під суд, де я дістану тепер уже заслужену кару...

Начальник потер долонею полисілу голову, наче хотів знайти й не знаходив слів заперечити мені, потім раптом відкинувся на спинку стільця й спитав:

— А якщо я запропоную вам бути моїм секретарем, ви погодитесь?

— Принципово я погодився б, але, на жаль, це неможливо...

— Чому?

— У мене дуже погана стаття й великий строк.

— Я знаю це. Саме тому я й пропоную вам бути моїм секретарем.

Я, вражений, здивовано подивився на незвичайного таборового начальника, не знаючи, як сприйняти його слова, а він додав:

— ...Бо знаю, що в мене працюватиме чесна, порядна людина.

Я відчув щем у горлі й вологість у очах, котрі з дитинства ще ні разу не плакали. Я зробив над собою зусилля й опанував почуття, що, поза моєю волею, вийшли з-під контролю.

Тепер уже весело, а не сумно всміхаючись, начальник промовив:

— Ну, значить, як кажуть, — по руках? — і став писати до коменданта районного штабу — помістити мене в одній кімнаті з лікарем і завурче*, до штабної їдальні — годувати мене за ітеерівським раціоном, далі, глянувши ще раз на мій рваний одяг, похитав головою і написав третю записку до начальника постачання.

— Вас обмундирують за першим строком, а то вигляд у вас не того...

Після тяжкої, виснажливої роботи з недоїданням і недосипанням у СИБЛАЗі все це здавалося казковим сном, і чи треба казати, що я став працювати в Абрамова не за страх, а за совість.

Хоч мене самого завтрашній приїзд Большакова мало обходив, але, відчуваючи, що він турбує мого лагідного шефа, я спитав:

— Чим я можу бути вам завтра корисний?

* Ф і л о н (аббревіатура) — "фиктивный инвалид лагерей особого назначения"

** Завурче — помічник начальника таборового пункту по труду, цебто завідував обліком і розподілом на роботу в'язнів.

— Приготуйте обліковий склад кожної колони нашого району й, поки Большаков не поїде, будьте весь час при мені, щоб я кожної хвилини міг дістати від вас потрібні відомості про людей на колонах.

Мій начальник Абрамов глибоко зітхнув.

— Пропає завтра день! Почнеться морока з вишукуванням філонів**, відмовників... Буде дорікати, що не виконуємо план, а хто й де той план виконує? — ніби думаючи вголос, промовив Абрамов і закінчив: — Так ви ж дивіться, голубчику!..

Абрамов не любив, коли я називав його, як годиться в'язневі, "громадянин начальник", але я, щоб не наскочити на можливі закиди у фамільярності з боку сторонніх осіб, уникав називати його на ім'я та по батькові; тепер же, бачачи, як непокоїть мого доброго начальника завтрашній день, і сам проймаючись його турботою, я запевнив, устаючи з-за столу:

— Усе буде гаразд, Петре Степановичу! Не турбуйтеся.

— Бог не видасть, свиня не з'їсть, — сумно посміхнувся Абрамов, але я не зрозумів, чи сказав він приповідкою заради дотепу, чи натякав на непомірно гладку статуру нашої завтрашньої грози. Подейкували в таборі, що Большаков уже двічі їздив лікуватися — знімати зайвий жир, але, повертаючись до своєї начальницької роботи, він знову жирів. Відома була в'язням і його прихильність до "блатних" Кожного разу, коли Большаков приїжджав на колони, де переважали "блатні", його зустрічали радісними вигуками "Батя приїхав! Наш батя!" І Большаков не лишався в боргу. З глибоких кишень своєї шинелі він діставав жменями махорку й, мов новорічний Дід Мороз, роздавав її направо й наліво, добродушно примовляючи: "Куріть, хлоп'ятка, куріть!" Але тою ж мірою, якою він потурав усяким справжнім злочинцям, він

ненавидів "контриків", цебто в'язнів, засуджених за 58-ю статтею, і на роботу в штабі відділу брав осоружну "контру" тільки в крайньому разі, коли не можна було підшукати відповідних побутовців.

Ще звечора, коли від мене пішов Абрамов, я приготував окремі аркушки особового складу кожної колони, склав їх охайно в папку й ранком наступного дня, як тільки кур'єр прибіг кликати мене, я з папкою в руці пішов до кабінету свого начальника. Там уже сидів, розвалившись на стільці й не знявши кашкета, Большаков. Я кивнув головою на знак привітання й став біля дверей чекати розпоряджень свого начальника, як то годилось в'язневі.

Большаков глянув заплавленими жиром очима на мене й, одразу визначивши з мого обличчя бридку йому 58-му статтю, скривився й сердито забурчав:

— Води принеси! Хіба не бачиш — карафка порожня? Хоч це й не входило в мої секретарські обов'язки, я

поклав папку на стільця, мовчки взяв карафку й пішов по воду. Раптом позад мене почувся грубий покрик:

— Та що ти дибаєш, як три дні не їв? Ану — на цир-лах*!

Це стосувалось мене, бо в кімнаті більше не було в'язнів. Я не обернувся й не наддавав ходу, а тим самим темпом вийшов з кабінету й за хвилину приніс назад карафку з водою. Мовчки поставив на стіл, відійшов до дверей і повернувся лицем до Абрамова, чекаючи від свого начальника дальших розпоряджень.

Абрамов мовчки дивився кудись у просторінь крізь вікно, уникаючи зустрітись поглядом зі мною й Большаковим. Пасивність Абрамова під час цієї сцени, видимо, якось вплинула на Большакова: він тільки сердито глипнув на мене за те, що я не налив йому запобігливо води в склянку, але обійшовся без грубощів. Важко кречнувши, він сам налив собі води й одним духом випив усю склянку, немов його давно мучила спрага. Большаков одсапнув і сказав Абрамову:

— Ну що ж, нам нема чого тут кантуватись**, їдьмо на колони.

З цієї хвилини він не звертав на мене ані найменшої уваги, наче я випарився в повітрі, дарма що цілий день я стирчав перед ним і Абрамовим.

Я сів поруч шофера в Большаковому "газику", а позаду розсівся Большаков, залишивши тільки трохи вузького місця Абрамову.

*На цирлах (кримін. жаргон) — притьмом, навшпиньки. " *Кантуватись (кримін. жаргон) — відпочивати, байдикувати.

Кінець забайкальського серпня був ще теплий, день видався ясний, і сонце ряхтіло на голих спинах в'язнів, що вивершували другу колію Транссибірської магістралі, бавилось на щойно заскленних шибках нової школи, збудованої руками також в'язнів, усе свідчило про широкий і успішний розмах роботи, лиш напівзведена залізнична водокачка біля станції псувала загальну картину довершеності будівництва.

— Усе никається, никається з водокачкою, поки морози не вдарять! — сердито глянувши на незакінчену водокачку, пробурчав Большаков.

— Докладаємо всіх сил, щоб закінчити вчасно... — ніяково пробурмотів на

виправдання Абрамов, але Большаков перебив його:

— "Докладаємо", "докладаємо"! — перекривив він Абрамова, не звертаючи уваги на присутність у машині шофера й мене. — Миндальничаєте дуже, а треба... — Большаков крутнув у повітрі стиснутим кулаком, як то роблять, накручуючи неподатливий автоматичний або загвинчуючи до краю гайку.

Абрамов мовчав, терпляче чекаючи на дальші докори й кпини.

Хоч усі колони були повідомлені зранку про приїзд Большакова, але поява большаковського "газика" на кожній колоні скидалася на циклон, що зриває поверхневі тонкі нашарування, під якими зяяли недоробки, невиконання плану, занепад дисципліни й нехлюйство. Сам Большаков перевіряв особовий склад колон, скрізь виявляючи філонів та відмовників, котрі через попуск нижчої таборової адміністрації вилежувались по бараках замість "вкалувати"*

на трасі. ("Вкалувати (кримін. жаргон) — працювати.)) Така розпущеність дедалі більше дратувала Большакова, й він аж охрип, гримаючи на начальників колон та їхніх помічників:

— Хто дав вам право не виконувати план? Хто? Я ще візьмусь за вас! Я вам покажу, як треба працювати!

Він ще не встиг цілком прохолоннути від викритого безладдя на попередній колоні, як ми вже під'їхали до зони нового таборового пункту, швидко пройшли через вахту, де виструнчились перед таким високим цабе вахтери, й попрямували до кабінету начальника колони.

Тут повторились попередні сцени, коли Большаков вимагав од Абрамова особовий склад колони, той брав у мене приготований аркушик з прізвищами в'язнів, статтями обвинувачення й строками (звертатись безпосередньо до мене по ці аркушики Большаков вважав за нижче від своєї гідності), і починалась нудна забарна морока з розпитуванням, скільки людей виведено на роботу й скільки та чому залишилося в зоні.

Завурче, стоячи перед Большаковим, під яким тріщав од великої ваги дерев'яний стілець убогої таборової меблі, перелічував, називаючи на прізвища тих, хто із залишених у зоні належить до госпобслуги або звільнений через хворобу. І все ж Большаков, рахуючи на своїх коротких, пухких, як ковбаски, пальцях, запримітив якогось Светлова, що не був ні кухарем, ні хліборізом, ні водовозом, ані дроворубом і не значився в списку хворих, якого шанобливо подав Большакову лікпом, а проте лишався в зоні.

— А чому цей не на трасі? — суворо спитав Большаков завурче. Той трохи зніяковів і, удавано всміхаючись, улесливо пояснив:

— Це "христосик".

* "Христосиками" в таборах звали сектантів, що були засуджені за свої релігійні переконання, але затято трималися своєї віри.

— Так чого ж ви з ним миндальничаєте? Якщо він христосик, то його в першу чергу треба було послати вкалувати на найтяжчу роботу! — заревів Большаков.

— Усе робили: виштовхували за зону й гнали на роботу дрином, зв'язували й везли в мороз на трасу — все одно нічого там не робить...

— У кандей треба було його, сучого сина, на триста грамів хліба і воду! — зауважив Большаков.

— І це робили. Останній раз цілий місяць просидів і хоч би що — вийшов із кандея такий же, як і сів туди... Зате в зоні робить що завгодно: накажи йому клозет вичистити — вишкрябає так сумлінно, аж дно блищить; чи, приміром, білизну випрати — ніяка прала так добре не випере, як він...

— Так ото через те ви й миндальничаєте з ним? Ану приведіть його сюди — я йому вставлю зараз клепку!

Досі мені майже не доводилось бачити в ув'язненні сектантів, і мені здавалося, що зараз тут стане лицемірно знічена постать, яка за єдину оборону собі обрала мовчання. Але чоловік, котрого за кілька хвилин привів заворче, аж ніяк не був схожий на той пригнічений образ, що його наперед створила моя уява.

До кабінету начальника ввійшов смаглявий чоловік з невеликою чорною бородою і низько стриženим, як у всіх в'язнів, волоссям на голові. На ньому був блаґенький люстриновий піджачок і старі кирзові чоботи (видимо, "христосик" тримався свого одягу й не хотів убиратися в таборове). Трохи нижчий від середнього зросту, він був цілком спокійний, дарма що виклик до високого начальника не віщував йому нічого доброго. Злегка, без найменшого прояву пошани й запобігання, він уклонився й став біля дверей. Ні цікавості — чого це його викликано до начальства, ні турботи про те, чим закінчиться цей виклик, не позначилось на його незалежного вигляду обличчі.

Большаков, зручніше вмошуючись на вузькому для його тулуба стільці, висунув далеко наперед ноги й пильно вдивлявся в "христосика".

— Ти — Светлов? — похмуро спитав він.

— Так, Светлов Іван Тимофійов, — незворушно відповів приведений.

— Стаття? Строк?

— А мене це не обходить, питай їх, — Светлов мотнув головою в бік начальника колони й заворче, що сиділи поряд Большакова.

— Як то не обходить? — спитав Большаков, і в його хриплого голосу почулося ледве стримуване роздратування.

— А так: то вирікав драконів суд, якого я не визнаю...

— А який же суд ти визнаєш? — зловісно тихо допитувався Большаков.

— Божий! — коротко, але твердо відповів Светлов.

— Так це через той Божий суд ти й кантуєшся, в Бога, Христа, Богородицю!.. — гидко вилаявся Большаков, скаженіючи від сектантової непокори.

— Для християн усе роблю, душу свою віддам за них; для дракона ж — і пальцем не поворухну! — рішуче проказав Светлов, і в темно-карих очах його блиснув вогонь фанатика, готового прийняти всяку муку.

— А хто ж це дракон? — зацікавлено спитав Большаков, потягнувши до себе праву ногу й зігнувши її в коліні, щоб міцніше триматися на вузькому для нього стільці.

— Дракон — ось, — показав Светлов вказівним пальцем правиці на великий портрет Сталіна, що висів посеред кабінету на стіні, й це змусило Большакова з напругою повернути гладку шию назад.

— А ці — хто? — кивнув Большаков у бік, де за Сталіним висіли Молотов, Ворошилов, Ягода.

— Це слуги дракона, — Светлов ступив крок наперед і, як екскурсовод у музеї, став показувати простягнутим вказівцем на портрети: — Це перший слуга дракона, це другий, третій...

Усі в кабінеті напружено мовчали, чекаючи вибуху большаковського гніву. Адже за самі тільки слова про Сталіна Светлову загрожували нові десять років ув'язнення, якщо навіть не розстріл як невинуватого злочинцеві. Проте Большаков стримався. Він підтягнув до себе ліву ногу й, схиливши на руку голову, тихо спитав:

— А я ж — хто по-твоєму?

— Ти — дрібний слуга дракона.

Я стояв біля вікна, спостерігаючи цей нерівний двобій. І враз мені пригадалася картина художника Ге: годований, самовпевнений Пілат питає худого, змученого бичуванням Христа: "Що таке істина?" За одним стоять залізні римські легіони й уся могутня імперія, що підкорила народи, за другим — гурток послідовників, з яких один уже зрадив, а другий тричі зрікся свого вчителя, й непохитне переконання, втілене в слово. Здається, відповідь — одна: де сила, там і право й істина. Але йдуть вони, Христос і Пілат, через віки й континенти, падають старі імперії й постають нові, зникають давні релігії й народжуються інші, але що далі, то більше й більше тьмяніє постать Пілата, й, певно, давно б уже на скрижалях історії стерлось його ім'я, якби він не віддав розп'ясти Христа, а його безсила жертва з праху й тліну Голгофи високо підноситься над світами й горне до себе людські серця...

Так де ж істина? І хто переможе зараз: наділений майже необмеженою владою в таборі Большаков чи безправний, але незламний у своїй вірі Светлов?

З хвилину Большаков мовчки розглядав зухвальця-зека, ніби приміряючись, куди дошкульніше його вдарити, потім перевів дух і сказав:

— Ну, я всю цю чортівню виб'ю з твоєї голови... Раптом Большаков, ніби спам'ятавшись, осатанів:

— Виб'ю! Чуєш?! У баранячий ріг скручу, з Светлова зроблю тебе Черновим, а ти таки будеш у мене вкалувати на трасі! Будеш!!

Большаков люто грюкнув кулаком по столу, аж підскочило прес-пап'є й задзеленчали мідні покривечки на каламарях письмового приладдя.

Але ніщо не ворухнулось на смаглявому обличчі сектанта, і він спокійно, як і перше, промовив:

— Мучити мене, терзати — ти можеш: це тобі дано. Але душу мою здолати... — Він підступив мало не впритул до Большакова й, нахилившись над його тушею, що розвалилась на стільці, скорботно сказав, ніби жаліючи свого мучителя, — тобі несила. Моя душа підвладна не тобі, а... — він високо зметнув угору руку, і в очах його

спалахнув такий вогонь, що Большаков мимоволі посунувся з стільцем назад, а начальник колони й завурче схопилися з місць, — ...а Богові! — вигукнув сектант, і була в його голосі така сила переконання, що навіть у мене, байдужого до релігійних справ, сипнуло морозом по спині.

Але не дарма збентежились начальник колони й завурче. Светлов звільна опустив руку, відступив назад до дверей і випростався, чекаючи кари. А обличчя його світилось радістю.

Минула якась хвилина, коли Большаков з зусиллям одірвав погляд від очей незвичайного зека й прийшов до пам'яті.

— Заберіть його! — буркнув він до завурче й, коли той вивів Светлова, коротко кинув Абрамову:

— їдьмо.

Ми не поїхали до трьох колон, що нам лишалося оглянути, а завернули назад. Большаков їхав мовчазний і насуплений. У штабі району він ненадовго затримався в кабінеті Абрамова, швидко вийшов відтіля й, плюхнувшись важким своїм тілом у машину, скомандував шоферові:

— В Урульгу! Та жвавіше!

Пізно ввечері я приніс до Абрамова чергові папери на підпис. Мій шеф помітно ожив, задоволений, що досить легко збувся клопоту з наїздом Большакова, швидко підписав папери й усміхнувся до мене:

— Ось і пронесло грозу...

Я не стерпів, щоб не спитати, як саме Большаков розпорядився щодо Светлова. Якщо він не дав ніяких вказівок на колоні, то, напевне, зайшовши в штабі до кабінету Абрамова, дав волю своєму гніву.

— Розумієте, — розвів руками мій шеф, — не знаю, що сталося цього разу з Большаковим: ніякого розпорядження! Ні під суд, ні в ізолятор, ні навіть на роботу — нічого не сказав!.. Скільки знаю його, такого ще не траплялося з Большаковим!..

Через дванадцять років, коли мене привезено до Сов-гавані на звільнення з табору, я, одержавши належні документи й ще не звикши ходити без конвою, йшов, розглядаючись, вулицею незнайомого міста до міліції дістати паспорт. Зненацька я бачу перед собою Абрамова, про якого давно забув уже. Мій колишній начальник, чимось заклопотаний, ішов назустріч, не помічаючи мене. Він постарів і мав досить підтоптаний вигляд, проте, коли я привітався до нього, він одразу впізнав мене, зрадів і після звичайних у таких випадках розпитувань — коли, куди й чого, поздоровив мене із звільненням і, усміхнувшись, спитав:

— А ви пам'ятаєте в першому відділі БАМЛАґу начальника Большакова?

— Ще б пак не пам'ятати, а надто тої сутички його з сектантом... — Я спинився, пригадуючи прізвище.

— З Светловим, — підказав мені Абрамов і похитав головою. — То був номер, скажу я вам!.. Так Большаков і не покарав чогось того Светлова — ні тоді, ні пізніше. Але чи зацілів той сектант у страшний для таких, як він, 1937 рік — не знаю: мене переводили

після закінчення основних об'єктів з відділу до відділу, поки я не опинився аж туг, на самому краю світу — в АМУРЛАЗі... А от Большаков не перетягнув через той рік.

— Як? — здивувався я.

— А так: у червні того року Большакова несподівано для всіх арештовано, а в грудні засуджено на десять років...

— Якісь зловживання виявили, чи що? — висловив я здогад, але Абрамов заперечливо похитав головою:

— У тому-то й річ, що ні. Засуджено Большакова за тою клятою п'ятдесят восьмою статтею, яку він так ненавидів...

— За п'ятдесят восьмою? — перепитав я, не ймучи віри почутому.

— Так, так, за десятим пунктом тієї статті — за контрреволюційну агітацію!

Я стояв ошелешений, ніяк не можучи зіставити розжирілого Большакова з орденом Червоної Зірки на грудях і контрреволюційну агітацію з його охриплого голосу...

Абрамов зітхнув:

— Тоді, знаєте, така круговерть скрізь пішла, що я й досі нічого не розумію...

Я глянув на годинника біля пошти, боячись спізнитись до паспортного столу міліції, і ми попрощались. Абрамов, міцно тиснувши мою руку й висловлюючи всякі побажання, наостанку сказав:

— Старайтесь тільки більше не попадатись сюди, голубчику!

Ми розійшлись у різні сторони, і я, думаючи про разючу мінливість Большакової долі, знову згадав картину Ге. Та хоч як намагався я, але ніяк не міг уявити собі намісника римського імператора в далекій Юдеї, прип'ятого до такого ж хреста, як і той, на якому розіп'яли колись з його наказу невідомого Ісуса з Назарета.